

СРЕТО ТАНАСИЋ
(Београд)

СЕМАНТИКА ГЛАГОЛА И ИТЕРАТИВНОСТ

У овоме раду аутор се бави модалним глаголима (као *морати* и сл.) и глаголима менталних и емоционалних стања (као *знати* и сл. и *волећи* и сл.) са тачке гледишта њихове могућности да исказују итеративне ситуације.

Глаголи су — познато је — једина врста ријечи која увијек реферише о радњи, стању или збивању. Радња, стање и збивање могу се схватити као одређене ситуације које човјек у различитим приликама уочава и о њима саопштава. Човјек такве ситуације некада запажа као појединачне, а некада у виду одређенога мноштва идентичних ситуација које су по неким правилима распоређене у времену и простору. Кад је ријеч о мноштву ситуација, већ је уочено да се оно не разликује увијек на исти начин. Ти различити начини остваривања мноштва ситуација могу се разврстати у неколико типова. У основи тога разврставања стоје сљедећи принципи: распоређивање у времену и распоређивање у простору. Обично се говори о три типа оваквих „мноштава“: дистрибутив, мултипликатив и итератив¹. Дистрибутив и мултипликатив имају извјесне посебности, али и заједничку одлику у односу на итератив: мноштву ситуација одговара и мноштво учесника у њима, у смислу да свакој појединачној ситуацији одговарају или (неки) посебни учесници — дистрибутив², или

¹ Уп. Храковский 1986; Храковский 1989; Бирюлин 1989. Има и другачијих виђења ове појаве. Тако Князев 1989 према дистрибутиву и мултипликативу супротставља тип мноштва *вишекратности*, у оквиру које разликује избројиву вишекратност и неизбројиву вишекратност, односно итеративност. О избројивој вишекратности у српском језику в. Танасић 1997.

² Храковский 1986, 152.

истоветни учесници — мултипликатив³. Обједињује их својство да је у оба случаја у питању мноштво ситуација које се врше у ограниченом временском интервалу⁴. Итератив се уобличава ступајући на други начин у опозицију према јединичној ситуацији: мноштву ситуација одговара мноштво временских интервала у којима се те радње понављају⁵. За итератив као тип мноштва карактеристична је својеврсна неограниченост — број ситуација је неограничен, односно неограничен је број ситуација у којима се те радње остварују, за разлику од типа ограниченог мноштва ситуација у коме такође свака ситуација припада посебном временском интервалу⁶.

Итеративна ситуација се одликује неререференцијалношћу, за разлику од дистрибутивне и мултипликативне — њих је, у принципу, могуће исказивати и референцијално и неререференцијално⁷. У словенском језичком свијету говори се о неколико типова неререференцијалних радњи; најчешће се издвајају обично понављање, гномичност и генеричност. За ову је прилику најважније поменути управо сљедећу разлику међу овим типовима неререференцијалности: будући да се код обичног понављања, тј. итератива, лакше уочава понављање, онда кад је итеративност посриједи, може се указати на интервале у којима се понавља дата ситуација.

Српски језик, као и други словенски језици, нема изграђена посебна граматичка средства за исказивање референцијалних радњи, а посебна за исказивање неререференцијалних⁸. Нема ни посебне глаголске лексике на основу које би се одмах разазнавало шта је у питању — референцијално или неререференцијално казивање. Истина, у словенским језицима постоје посебна итеративна образовања за исказивање итеративности, али ни у једном од ових језика то не обухвата цио глаголски систем. За неке језике таква могућност је карактеристичнија него за друге. Српски језик се у томе погледу налази при дну љествице⁹. Та-

³ Храковский 1986, 153.

⁴ Храковский 1986, 152–153.

⁵ Храковский 1986, 153–154.

⁶ О овом другом типу мноштва било је ријечи у раду Танасић 1997.

⁷ О критеријумима за разликовање радње према опозицији референцијалности/неререференцијалности в. Ивић 1983.

⁸ О ситуацији у вези са овим питањем, како у српском језику тако и у другим словенским језицима наш читалац може добити најкомплетију информацију у раду из претходне напомене.

⁹ Податке о овоме за све словенске језике наводи Князев 1989, стр. 141.

кође, ни систем глаголских облика није у могућности да разграничи референцијалне и неререференцијалне радње. По правилу, у српскоме језику, а слично је и у другим словенским језицима¹⁰, исти глаголски облик, зависно од комуникативног контекста, добија референцијалну или неререференцијалну интерпретацију. Много су рјеђи случајеви да један глаголски облик исказује само један тип радње: перфективни презент на плану садашњости исказује само неререференцијалне радње, а перфективни перфекат на плану прошлости исказује само референцијалне радње.

За итератив, као тип мноштва који оличава неререференцијално представљање радњи, релевантно је да се истакне понављање ситуација. На то се указује синтаксичким средствима. То су, у оквиру прости реченице, такве глаголске одредбе које указују на итеративност¹¹, а некад се тек на ширем комуникативном плану утврђује итеративност. Постоје и неки типови реченице који су карактеристични по томе што дозвољавају само итеративно исказивање радње, бар на неком временском плану.

Да би се утврдило да ли се у датој прилици реферише о понављању радње, потребно је да се јасно укаже на двије ствари: на постојање неограниченог броја временских интервала који се на одређен начин понављају и на чињеницу да се у сваком таквом интервалу врши иста радња. Треба, међутим, рећи да није свака радња подједнако подложна итеративизацији. Истичу се неке семантичке класе глагола које се томе опирају. То су глаголи који се тешко подвргавају квантификацији, тј. сигнализовању опозиције јединичност/мноштво. Међу такве глаголе сврставају се модални глаголи и глаголи менталних и емоционалних стања као што су нпр. *знајти*, *морати* и сл.¹² Наиме, стања, расположења и ставови који се овим глаголима исказују нису лако ограничени у времену. Они имају карактеристику грајног па се зато тешко подвргавају итеративизацији.

У овоме раду настојаћу да, на материјалу савременога српског језика, размотрим ове глаголе управо са овога становишта. Настојаћу да добијем одговор на питање да ли се и овим глаголима могу исказати и понављање њима именованих ситуација и, ако је то могуће, има ли каквих специфичности у таквоме исказивању у односу на друге семантичке класе наших глагола.

¹⁰ В. Ивић. 1983.

¹¹ Ивић 1983. Када је у питању исказивање итеративности обликом презента, в. Танасић 1996, на одговарајућим мјестима.

¹² О томе је говорио, имајући у виду руску језичку ситуацију, Храковский 1989, стр. 20.

Уопште, без обзира на то којој семантичкој класи дати глагол припада, ове одредбе увијек указују на итеративност глаголске радње. Тако је и овдје у прва два примјера. У првоме примјеру прилошка одредба *ишад* не долази уз глагол када он обликом презентисказује садашњу референцијалну радњу. У другоме примјеру на итеративност указује прилог *обично* и модалном глаголу додјељује улогу исказивања ситуације која се понавља. У трећем примјеру већ је нешто мање убједљиво исказана итеративност ситуације која се исказује модалним глаголом и поред тога што је овај глагол у синтагматском склопу са падежном конструкцијом која на плану садашњости упућује на итеративност¹³. Као да се овдје хтјело рећи да је стална потреба да се сваки пут при тумачењу *узима у обзир* то и то. Овакву интерпретацију подржава и чињеница да се оваква конструкција — модални глагол + глаголска допуна — може детерминисати и тако да се одредба односи само на модални глагол или само на допунски глагол — уп. *Сваке субоите могу да изађем у шетњу*: Могу да *изађем сваке субоите* у шетњу.

На итеративност ситуације може да указује и шири контекст. Тако је у сљедећим примјерима.

(3)

1. Деси се да коју недељу после овог случаја дођу у групи угледни рођаци неког богатог младића ... И тако их отпреми. А они још дуго *не могу* да се приберу (Андрић, 33).
2. А у њима /разговорима/ ми је пролазио цео дан од јутра до вечери, кад су затвореници *морали* да одлазе сваки у своју ћелију, и са прекидима, кад би Тамил одлазио да клања подне и ифиндију (Андрић, 74).

У првоме примјеру нема ништа спорно у погледу одређивања ситуације која се именује модалним глаголом — она је итеративна. Контекст јасно указује на то да се отпремање гостију понавља и да последице тога долази ситуација која се именује глаголом *моћи*. Други случај је ипак нешто компликованији. Иако је из контекста јасно да се разговори *понављају* од јутра до вечери, глагол *морати* у датоме случају би се могао протумачити тако да се њиме именована ситуација не представља као итеративна, већ као стална обавеза затвореника. Међутим, у прилог схватања ове ситуације као итера-

¹³ Та конструкција се тако понаша кад је посриједи исказивање садашњих радњи, али не мора на другим временским плановима — в. Танасић 1996.

тивне говори и крај реченице: клањање је такође представљено као итеративна ситуација.

Кад се у оквиру временске реченице са везником *кад* предикатом управне и зависне клаузе исказује садашњост, онда презентом иказане радње карактерише особина итеративности¹⁴. У овим реченицама, у једној или у обје клаузе, у предикату се могу наћи модални глаголи, као и глаголи емоционалних стања. Тако је у сљедећим примјерима.

(4)

1. Јерменка је таква, као шумска ватра: тешко се пали, а кад једном плане, нико је више угасити *не може* (Андрић, 72).
2. *Можемо* то открити чак и кад по два стиха истргнемо из целине (Петковић, 22).
3. Стога опкорачење *не можемо* сагледати кад следимо само за кретањем напред (Петковић, 23).
4. Кад *знам* математику, седнем у прву клупу (Разг.).
5. Кад не научим лекцију, *морам* да се кријем у задњим редовима (Разг.).
6. Кад *не знам* лекцију, *морам* да бежим са часа (Разг.).

У свим наведеним примјерима обликом презента са модалним глаголом исказује се неодређено мноштво истих ситуација. Може се, дакле, тврдити да су модални глаголи у овоме типу зависносложне реченице подложни итеративизацији. Ситуација је идентична ситуацији када су у позицији предиката неки други глаголи.

Ипак се и у оваквим реченицама понекад догађа исто што и у случајевима илустрованим примјерима из групе (2): временска клауза може да представља одредбу глагола којим се допуњује модални глагол, односно глагол емоционалнога стања. Тако је у сљедећим примјерима.

(5)

1. *Волим* да сједим крај прозора кад пада киша (Разг.).
2. *Можеће* да се послужите дигитроном кад су бројеви вишецифрени (Разг.).
3. *Треба* притиснути дугме кад се упали црвено светло (Разг.).

¹⁴ В. Танасић 1996, на одговарајућем мјесту.

У наведеним примјерима радња (стање) исказана глаголским обликом употребљеним уз управни глагол понавља се кад год се врши дата предикатска радња која се јавља у временској клаузи. Тако се у првоме примјеру глаголом *вољети* објелодањује онај унутрашњи порив датог субјекта присутан у њему онда кад он, у вријеме падања кише, сједи крај прозора. Зато се ови глаголи и не подвргавају итеративизацији, већ само глаголи који служе као допуна овим глаголима.

Ако се ови примјери упореде са примјерима из групе (4), може се утврдити у каквим условима у овим реченицама не долази до итеративизације модалних и њима сличних глагола. Видљиво је, на име, да у свим примјерима групе (5) временска клауза не стоји у непосредном контакту са модалним и њима сличним глаголима, већ са глаголима који овима служе као допуна. Зато временска клауза своју детерминативну функцију и врши у односу на тај допунски глагол.

Има случајева кад се и у другачијем типу сложене реченице овим глаголима не исказује јединична већ итеративна ситуација. Тако је у следећим примјерима.

(6)

1. И кад би се мало ослободио свога страха, он ипак *није могао* да мирује (Андрић, 69).
2. Ако је до прегледа *морало* да прође више од три сата, узорци су чувани на температури од +4°C (СА 1998, 1-2).

У првоме примјеру јасно је да се ситуација исказана модалним глаголом понавља. Потенцијал, на име, увијек исказује прошлу понављану радњу, па је таква ситуација исказана модалним глаголом који је детерминисан временском клаузом са предикатом исказаним обликом временског потенцијала. У другоме примјеру такође се из односа управне и зависне клаузе разазнају итеративност ситуације именоване модалним глаголом.

Извршена анализа упућује на следећи закључак. У погледу опозиције јединичност/мноштво радњи (ситуација) модални глаголи и глаголи менталних и емоционалних стања показују извјесне специфичности. Ови глаголи, на име, исказују такве ситуације, стања и сл. које се одликују трајношћу, што не иде у прилог операцији квантификације са значењем мноштва. Ипак, анализа грађе показује да се под одређеним околностима и ови глаголи подвргавају итеративизацији. Тада они могу, бар у принципу, да исказују понављање неке ситуације и у прошлости, и у садашњости, и у будућности.

Средства која указују на то да се овим глаголима представљају итеративне ситуације у српскоме језику идентична су средствима која служе таквом представљању ситуација и иначе, тј. када су у питању глаголи неке друге семантичке класе. Истина, у неким приликама, у нешто измијењеним околностима, модални глаголи и глаголи менталних и емоционалних односа се опиру овој врсти квантификације — они се ту схватају као глаголи који исказују јединичну радњу (коју одликује трајност), а глагол који долази у функцији допуне исказује понављање ситуације. То се дешава у оним случајевима кад језичко средство које указује на итеративност (средство са функцијом прилошке одредбе или временска клауза у одређеноме типу сложене временске реченице) нису у директном контакту са овим глаголом, већ са глаголом који њему служи као допуна. Овакво понашање модалних глагола и глагола менталних и емоционалних стања у описаним случајевима подржава управо њихова спомињана семантичка компонента која подразумемијева, у одређеном смислу, трајност стања.

ИЗВОРИ

- Андрић — Иво Андрић, *Проклећа авлија*, Удружени издавачи: Свјетлост Сарајево. Просвета Београд и др., Сарајево 1984.
 Ненадић — Добрило Ненадић, *Дороијеј*, Народна књига Београд 1981.
 НИИ — НИИ, недељне информативне новине, Београд
 Петковић — Новица Петковић, *Огледи о српским јесницима*, Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд 1999.
 СА — *Српски архив за целокујно лекарство*, Београд.
 Црњански — Милош Црњански, *Сеобе*, прва књига, Нолит. Београд 1973.

КОРИШЋЕНА ЛИТЕРАТУРА

- Бирюлин 1989 — Л. А. Бирюлин, *Квантификација предикатива*, у: Храковский (ред.) *Типологија итеративних конструкција*, Ленинград 1989.
 Ивић 1983 — Милка Ивић, *Начини на које словенски глагол овременује понављању радњу*, у: М. Ивић, *Лингвистички огледи*, Београд.
 Князев 1989 — Ю. П. Князев, *Выражение повторяемости действия в русском и других славянских языках*, у: Храковский (ред.) *Типология итеративных конструкций*.
 Танасић 1996 — Срето Танасић, *Презениј у савременом српском језику*, Институт за српски језик САНУ, Београд.
 Танасић 1997 — Срето Танасић, *Збирна вишекратности као синтаксичко-семантички тип мноштва радњи*, Јужнословенски филолог LIII, Београд.
 Храковский 1986 — В. С. Храковский, *Семантические типы множества ситуаций (опыт классификации)*, Известия АН СССР, Серия литературы и языка 45-2, 149–158.
 Храковский 1989 — В. С. Храковский, *Семантические типы множества ситуаций и их естественная классификация*, у: В. С. Храковский (ред.), *Типология итеративных конструкций*, Ленинград.

Zusammenfassung

Srđeto Tanasíć

VERBALSEMANTIK UND ITERATIVITÄT

In dieser Arbeit der Verfasser befasst sich mit der folgenden Frage: wie die Verbalsemantik beeinflusst auf die Möglichkeit — eine iterative Tätigkeit zu aussagen.

Auf das Sprachmaterial der modernen serbischen Sprache wurden analysiert *Modalverben* und *Verben der emotiven und mentalen Zustand*. Der Verfasser hat sich interessiert: 1) kann man mit diesen Verben eine iterative Situation aussagen 2) haben diese Verben einige Besonderheiten, in Bezug auf die anderen semantischen Verbalklassen?

Die analyse hat beweisst: auch diese Verben können Iterativ machen. Dennoch, wegen seiner Semantik, beweisen sie auch einige Besonderheiten.